

החיות הפנימית שישנה או שנשתמרה. מבקר, שאינו יודע תהיה זו, שאינו קטיגור וסניגור כאחד, אינו אלא בעל-מקצוע שטחי, שאין לפניו אלא כללים נוקשים או מה שמקובל אותה שעה על הרבים.

ההוד שבבקורת הוא מאבק זה ליוצר, למאור שבו. מדי הרהרי, ידידי, — בעניין מסובך זה, יש ונדמה לי, כי לשם מיצוי הבעיה של חיוב ושלילה בבקורת, אפשר להגדיר את השולל כ"סאטיריקן" ואת המחייב — כ"אפיקן"... כלום לא ייתכן, שמצויים בבקורת, כמו בשירה, שני טיפוסים-יסוד אלה? האחד, שהוא בעל תכונה "אפית", נאחו ב"יש", רואה את ה"יש". הוא מחונן בתום הראייה, בתום הקליטה, ועל כן הוכשר ביותר לשמוח על ה"יש", להבליטו, להרנינו; בעוד שהשני, איש-הסאטירה, שעינו נוקבנית יותר ואינו עשויה להסתכל הסתכלות ממושכת, מכוונת קודם כל למה שחסר, שפגום, — למה ש"אין". יצר נפשו הוא, ובמדה שהכשרון והחריפות עומדים לו, והליקויים שהוא מגלה, הם ליקויים ממש (אפילו כשהם נראים דרך זכוכית מגדלת), גם בבקורת עושה שליחות ליצירת הדור, אם גם ברור, ששליחותה הראשונה של הבקורת היא להראות את ה"יש", לקבוע את מקומו ולקבוע את מהותו — לתת דמות ליוצר. בעצם ההתעסקות במבוקר באה לידי גילוי זיקת חיובו אליו. הוה אומר: בראש וראשונה — ידיעה! הכרה מכסימלית זו, שבלעדיה לא יצדק לעולם ולא יצליח לעולם לא המחייב ולא השולל!

אכן, ידיעה, ידיעה ממש, לא תצויר בלי זיקה גדולה — בלי אהבה.

יעקב פיכמן.

כל כמה, שאני מתכוון, ידידי, להזהיר מפני הבקורת השלילית, הבאה מקוצר השגה או יונקת ממקור לא-טהור (ולא תמיד השוללים מסוג זה מכירים בזה — לכך הם חסרים בקורת עצמם, ראיית עצמם), אינני רואה את הבקורת החיובית, של החנפנים כפחות מזיקה. פעמים נדמה לי, שהסכנה לירידת ההשגה על היצירה כאן גדולה יותר, הואיל ובקורת כזו מגישה לדור אבן במקום לחם, והיא הצוררת לכל מה שטוען טיפוח והארה ביצירה.

אכן הבעיה של חיוב ושלילה בבקורת, מורכבת כולה הרבה יותר מכפי שהיא נראית עם תפיסה ראשונה, הבקורת, כיצירה עצמה, אף היא אינה אלא מאבק לראיה נכונה, להכרעה נכונה. יצירת-אמן אינה דבר, שאתה עשוי תמיד להוציא עליה מיד משפט מוחלט: "לשבת או לחסד". גם השלם ביותר לא תמיד נמצא לאחר הבדיקה שלם; ויש אי-שלם והוא עדיף משלם. הבקיעים אשר ייגלו לעין בוחנת מצננים את ההתלהבות הראשונה, ואתה תוהה ושוקל וחוזר ושוקל. אהה! יצירה זו, שנקלטה בשכבר הימים כדבר ללא-רבב, — כמה דהתה פתאום עם הבגרות, עם בגרות התקופה! ואתה יודע שזוהי אף על פי כן יצירה, שקלטה את דם התקופה, את חומה. ויש, להפך: אתה מבחין את הבוטר בכל פינה שאתה פונה, ואולם בקטע אחד, בשורה אחת מפרפר החדש, המפרה, שטרם גמל לשלמות. המבקר הנבוך עומד על פרשת החיוב והשלילה. אותה שעה אין לו דרך אחרת בלתי — לשאול את לבו, — להעלות תום ראשון בקרבו, — לצרף תום לבגרות, להיות ילד וזקן יחד, ולהריח ריח יצירה באשר יעל, ולשפוט לפי ריח זה — לפי

יִשְׂרָאֵל זְרָחִי

(הושענא-רבא תר"ע — ז' באב תש"ז)

את דפי ספריו הראשונים; הסביבה שבה חי ופעל שימשה רקע לנפשות החיות והמפרפרות בשלושת ספריו הראשונים, שפתחו לפניו את שערי הספרות. "עלומים" (תרצ"ג) הוא נסיון ראשון, שעל אף תמימותו (ואולי בשל תמימותו דווקא) ופשטותו בתפישו, סה, בלשון ובתיאור הסב את תשומת לבם של הקוראים והמבקרים כאחד ועורר תקוות טובות בלב כולם. ספר זה הספוג חן נעורים, להט עלומים וריח של אביב. נטע בקרבנו את ההכרה שהנה קם מספר צעיר בעל טמפראמנט סוער. הקול הטהור והחף מנסיון, הבוקע ועולה מבין דפי ספר זה הוא שמשך, קסם והכניע.

"עלומים" הוא פרי גישושו ותהיותו של מספר צעיר העומד על סף החיים. ומשהפליג זרחי בים החיים נתבגרה תפיסתו, נתעלה בעוז הרגש וההבעה, שבאו לידי ביטוי בספריו: "ימים יחפים" (תרצ"ה) והנפט זורם לים התיכון" (תרצ"ז). על ימים של בדידות, קדרות ועצבון ללא אלוהים וללא לחם ועל חדות העבודה והצמיחה בקן המולדת המתחדשת סופר ב"ימים יחפים" בחן ובטעם, ועל מפעל ענקי בלב המדבר הרחוק — פרי רוחו ועמלו של האדם הקטן הנאבק על קיומו וכורע תחת משא רגשותיו ויצריו הסוערים, סופר ב"הנפט זורם לים התיכון". ואולם לא רק על ההוי הארצישראלי סיפר זרחי בספרים הללו אלא גם על עצמו, על ילדותו העשוקה בגלל מחלה ממארת, על לימודיו המקוטעים, על שנות

א.

עלם בן עשרים היה זרחי בעלותו בשנת 1929 לארץ-ישראל, כחלוץ, כאחד מאותם הצעירים הנלבבים והתמימים שתוארו על-ידי ברוב חמימות ואהבה ב"ארץ לא זרועה", שעזבו בתי אבותיהם, השליכו מאחורי גוּם את לימודיהם ובאו להחיות מדבר שממה. הרבה מתכונות נפשו של מנדילוב (גיבור הרומאן הנ"ל), הטוב והישר, המסור והנאמן, נבזקו גם בו, המעצב דמותו. כרבים מן הגיבורים הללו הגיע גם זרחי לחופי הארץ דל ועני, אך עשיר ברוח — חדור רצון נועז וחלומות מתוקים של עבודה ויצירה.

אוצר הידיעות והרכוש הספרותי שהביא עמו העלם החלש והחולם היו דלים מאד — ידיעות מועטות מספרות הפולנית מימי לימודיו בגימנסיה בקילץ (פולניה), שליטה יפה בלשון הגרמנית שקנה לעצמו במיראן, בבית משפחה יהודית מווינה, בשהותו שם לרגל מחלתו בגיל ט"ו-ט"ז, ואי-אלו "יצירות" שפירסם ב"עתון קטן", "הכוכב" ו"להבות" בשם: ישראל בן-חור. הלשון העברית וספרותה וערכי היהדות המסורתית היו בשבילו במידת-מה "ארץ לא נודעת"... מאין שאב הצעיר בעל הגוף הרפה והחלש את הכוח להלחם בבדידות, במחלות ובמחסור כפועל "בודד" בכבישי כפר-סבא, בפרדסי פתח-תקוה וכחבר קיבוץ? — מן החזון הלוהט שפעם בקרבו, מאמונתו האיתנה ברעיון התחייה והתקומה העובר כחוט שני בכל יצירתו, ואכן, ממעמקי חיי של הימים ההם דלה

ב.

לימודיו באוניברסיטה, ביקורו לשם השתלמות באנגליה (בשנת 1938) וטיולו על-פני כמה מארצות אירופה העמיקו את ידיעותיו, הרחיבו את דעתו והליכו את דמיונו הפורה והיוצר. ספר-הרשימות הקטן והנחמד: „מטע בלא צרור“ (תרצ"ט), שכתב כתוצאה מטיולו זה, כבר בישר על קו עליה מסויים בסולם יצירתו. ואולם התמורה היסודית והבולטת בדרכי התפיסה וברהיטות הסיגנון נתגלתה עם צאת ספריו: „בית סבתא שחרב“ (תש"א), „עטורי ירושלים“ (תש"ג) ו„שלהבת גנוזה“ (תש"ג).

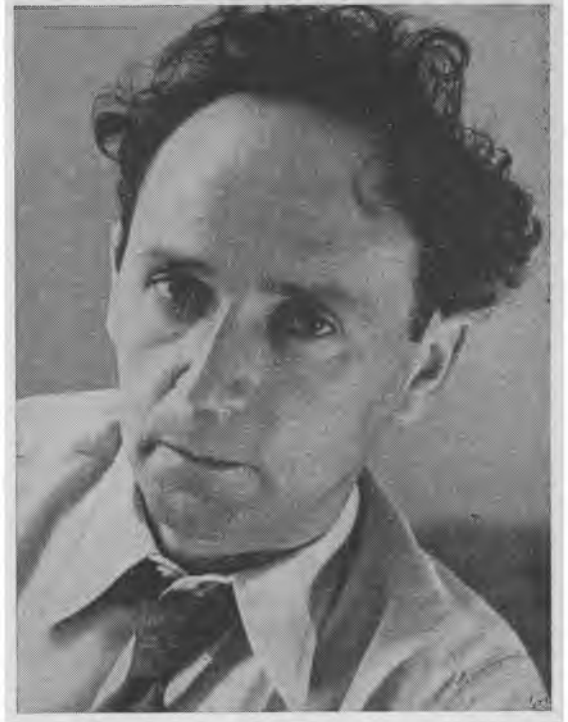
יריעת חיים חודרת אור וספוגת בטחון של דור עבר פרש לפנינו זרחי ב„בית סבתא שחרב“ ולעולם שחלף ושקע כמעט לגמרי הציב יד. אנו חוסים כאן בצל דורות, בצלם של חיים יציבים, ספוגי סבל ורוויי חדווה, שעבר זמנם. סיפור זה, שבו החיה זרחי מראות ופינות-זכרון מימים עברו, הספוג מטעמו וריחו של נוף בעורים, הוא כולו מעין שיר-געגועים לאורו וחומו של קן ילדותו. הרצאת הדברים בלשון קלה ונוחה ובנעימה שקטה ואידילית העידה על בגרות יצירתית. ועם הופעתם של „עטורי ירושלים“, הטבועים בחותם של אמת ושירה, הופתענו מכשרונו הסיפורי-פיוטי החם והגלובי. מחרות רשימות פיוטיות אלו על ירושלים העתיקה, ההיסטורית, שחזן ומציאות, קודש וחול משמשים בה בערבוביה; רשימות אלו, שאינן נטולות פה ושם גם גרעין סיפורי נאה, שפכו על-פני זרחי אור חדש לגמרי, כמספר בעל ראייה חודרת ומעמיקה ובעל סיגנון עברי בהיר ומושך. ובאותה שנה (תש"ג) הגיש לנו את קובץ סיפוריו הקצרים „שלהבת גנוזה“, שהעיד על המיפנה הרציני והמכריע שחל בדרכי ראייתו, הבחנתו וגישתו האמנותית לתיאור מראות ולעיצוב דמויות (ויצויין במיוחד סיפורו „מלון אורחים“, מחייהם של עולי גרמניה בירושלים, המשמש גולת הכותרת של הספר כולו). מאז פירסום „יומו הגדול של מיכאל“ („מאזנים“, ירחון, כרך חמישי), נטה אהלו בשדה הסיפור הקצר ובשעות של „מנוחה“, בין רומאן לרומאן, הוסיף לכתוב סיפורים קצרים ומלוטשים, המכונסים, בחלקם, ב„שלהבת גנוזה“.

שלושת הספרים הללו הוציאוהו בבת אחת לדרכ המלך וגאלוהו מתהום הגישושים ומיסורי התהיות והספיקות, שהוגיעוהו והטרידוהו תמיד. דרכו הספרו-תית נהייתה גלויה ובטוחה לפניו. דומה היה אז למי שספינתו ניצלה ממשברי ים סוער, שאימו עליה לטרוף אותה, והוא חתר בכל כוחותיו אל אורות החוף הנכסף, שרמוזו לו בקרוב.

אורות החוף הנכסף הלא הם חמשת סיפוריו ההיסטוריים (שנים מהם רומאנים רבי-היקף) שכתב בארבע שנות חייו האחרונות: „ארץ לא זרועה“, „נחלת אבות“, „סמבטיון“, „מחניים“ ו„כפר השלוח“; שניים האחרונים „ספרים יתומים“ הם, שלא זכה לראותם בדפוס. חמשת הסיפורים הללו, המוקדשים לתיאור הווייתנו הארצי-שאלית בעבר ובהווה, כתובים באהבה, בלהט נפשי ומתוך יכולת אמנותית מחללת. ראייתו נתעמקה, לשונו נתגבשה, כשרון הבנייה שלו נשתכלל וסיגנונו הסיפורי נתעלה ביפי הניב ובניגונו.

ג.

שלוש-עשרה שנים מפרידות בין „עלומים“, ספרו הראשון (הוצאת „מצפה“, תרצ"ג) ובין „ארץ לא זרועה“, ספרו האחרון שזכה להוציא בחייו (הוצאת „עם עובד“, תש"ו). אך מה רב המרחק ביכולת ההבטחה,

נעורים נטולי-אור וחדווה ועל הכמיהה להביע את זרחי לבו הדווי בפרקי ספרות, שקיננה בו משחר ילדותו. הוא עצמו הגיבור הראשי של שלושת ספריו הראשונים שבהם גלם, מה שביקש יוסף דור, גיבור הרומאן „ימים יחפים“, לחשוף ביצירותיו: „נתחים נתחים של חיי עמל וסבל, נוטפי זיעה וצער, עם גיצי שמחה בודדים, הנתזים לפעמים מתחת לפטיש החיים“.

בשלושת הרומאנים הללו כאחד עדיין מורגש הרבה מן הרפיון בכיבוש האמנותי של מציאותנו החדשה על ארחות חייה, להט שמשוה, ריח ניריה ושפע גווניה. היסודות האמנותיים של שלושת הספרים הללו אינם מתוקנים כל צרכם, לעתים אף רעועים, אף שהסיגנון הנפשי שלהם מושך ומלבב. זרחי ידע והכיר שעוד רבה לפניו הדרך, אך לא נואש ולא נרתע לאחור. „יש להתקדם צעד על-יד צעד ואם גם כפות ידינו זבות דם“ — לידי החלטה זו מגיע גיבור הסיפור „ימים יחפים“, וכמוהו היטיב גם זרחי להתקדם צעד על-יד צעד אף באותן השעות שלא רק כפות ידיו אלא גם לבו שחת דם...

שאיפתו לקנות דעת ואמונתו הבלתי-מעורערת ביעודו הספרותי הביאוהו לירושלים ועפ"י המלצתו של ה. נ. ביאליק נכנס לאוניברסיטה העברית, בה סיים את חוק לימודיו בשנת 1937 כ„מוסמך למדעי-הרוח“. אותה פרשת-לימודים, המזהירה ביותר אולי במסכת חייו, העלה ללא הצלחה בספרו „הר-הצופים“ (ת"ש). ואולם דווקא סיפור זה, שלא עלה בידו, העיד על היאבקותו הנועזה עם החומר, על חתירתו העקשנית לניב הנכון והשלם ועל שאיפתו הגדולה לשכלול הכלים. והוא השיג את מבוקשו הודות לסגולות נפשו יקרות-הערך: מרץ, כשרון-עבודה ללא ליאות ואמונה גדולה ביעודו, „מאמין אני שנוצרת לי דברים גדולים“, רושם הוא באחד מדפי יומנו.

נתנה להם דמי, גרו את עטו לעיצוב, הלהיבו את דמיונו והפרו את כשרונו לספר ולתאר. סיפוריו ההיסטוריים הם נזר יצירתו הסיפורית ואבן-החן שבו היא ירושלים. משעה שפירסם את סיפוריו הקצרים היפים: „שמחון משוך הבשמים“ ו„ריחיים של רוח“, שנכתבו לאורה של ירושלים, וביחוד את ספרו הקטן „עטורי ירושלים“ — מורה דרך פיוטי נלבב בשבילים הצרים, בסמטאות האפלות ובחומותיה הסודיות של העיר העתיקה, היהודית, דבק עטו בעיר זו. ירושלים, שזוהר והוד גנוזים באבניה הדוממות, זו שרמזה אלינו תמיד מעבר לכל החומות, הימים והיבשות — הרטיטה את לבו, עוררה בו געגועים טמירים ורגשות כמוסים של אהבה והוא הקדיש לה מיטב פרקי היצירה שלו. דפים בודדים כמו הפרק האחרון ב„נחלת אבות“, השקויים מאורה הטוב והמרנין של „ירושלים דדה בא“ — ירושלים עיר של זהב, הם בלבד עשויים כדי לכפר על כל הפגמים והבקיעים הרציניים שנתגלו בספריו הראשונים. אלמלא כתב זרחי אלא פרק זה בלבד היה ראוי לכתר ציירה של ירושלים... ויפה רשם ביומנו (ביום 21.7.45): „על אף רגעי היאוש ושעות הספק וימי הרפיון הרבים — חש אני יותר ויותר את חיי ירושלים ואת שירתה שאני משתוקק לשיר. צומת האש של האומה, כל פלגיה, דמיוניתה, חזונה ומחסורה — כל אלה מציתים בי תשוקה עצומה לשיר, לשיר לה בסיפורים שלי, אם טובים הם ואם רעים, אך בטוחני ששלי הם, אך שלי — — —“

ד.

שניים הם המוטיבים היסודיים ביצירתו הסיפורית: הארץ והאשה — הארץ על גופה המקסים, עברה העשיר וההווה רב-העלילה והאשה כיסוד החן והערגה שבחיים. ציורי הנוף ויחסי האהבה השזורים במטווה סיפוריו הדפים החזקים והברוכים ביותר שהוציא מתחת עטו; כאן מתגלה הפייטן שבו, כאן עיקר כוחו הסיפורי והתיאורי. „יוכרונא פרקים כמו „תסבוכת“ („עלומים“), „מסכת לילות“ („הנפט זורם לים התיכון“), „צריך בגבעה“ („ארץ לא זרועה“) ועוד. הטבע בכלל וטבע הארץ בפרט הלהיב את דמיונו וגרה את מכחולו, והאהבה לאשה כאושר בלתי-צפוי, האהבה על כל מנעמיה ויגונותיה, הרעידה את נימי נפשו, והלא כה יפסוק גדעון ברקאי, גיבור הסיפור „הנפט זורם לים התיכון“, ברגעי אהבתו העזה והתמימה לנורית: „טובה האשה לאדם, חלק גדול של גופו, חלק עצום של נשמתו, ואין הגוף שלם ואין הנשמה שבעה אלא בקרבת האשה, אלא בהילת אהבתה — — — בכלים נסתרים-מופלאים עלולה האשה לחדור לפנים נשמתו של הגבר הקרוב לה“...

בכל גיבוריו טיפל זרחי מתוך רגשי חיבה והו-קרה, אך משנה חן וחסד שפוכים על-פני גיבוריו אסירי האהבה, ברגעי אשרם, צערם וכשלונם, ביד בטוחה ובאמנה העלה את הזעזועים ופרפורי הכאב והשמחה שנצטברו בלבות גיבוריו האוהבים ובצבעים מרהיבים תיאר את האהבה המרוממת את הנפש ומזקקת את הרוח, המרעיפה לתוך לבות האוהבים טל תחייה ותקווה, מרנינה אותם ומנעמיה את סבלם. מי שכתב את הציור הבלתי-נשכח: „נוקטורנו לכרך“ („מסע בלא צרור“, עמ' 53—58) ואת הסיפור בעל הארג הדק והעדין „על שום-מה“, ידע והכיר

בכשרון הבנייה, בעיצוב הדמויות ובעצם הכוח לרקום רומאן רב-עלילה ורחב-יריעה סביב פאבולה מותחת, אכן בפרק זמן קצר, בערך, הצליח זרחי לבצר לעצמו מקום כבוד ולקנות לו שם כמספר בעל מכחול סיפורי-פיוטי ישר ובטוח. שלושה-עשר ספר הניח אחריו ואת אלה כתב בפחות מחמש-עשרה שנים — אין זאת כי שר החיים ושר היצירה הכו עליו וזרוחה לגדול ולצמוח.

הרבה כאב והתלבט, ולא אחת בכתה נפשו במס-תרים, עד שהגיע למדרגה זו של סיפור כפי שנתגלתה ב„ארץ לא זרועה“ וכפי שתגלה בוודאי תפתיע בשני ספריו העומדים לצאת: „מחניים“ ו„כפר השלוח“. קשים ומרים היו חבליה-ביטוי שלו. הלשון העברית שלא נבלעה בדמו משחר ילדותו ואוצר התרבות הישראלית שלא קנה לעצמו אלא בגיל מבוגר, הם שעמדו לו למכשול. הכורח לקנות לעצמו רובי תורתו בגיל מאוחר יותר היה המקור להרהורי ספק שלו בעצם דרכו הספרותית, שהנחילוהו צער ועגמת-נפש לאין קץ. על כן נראה המעבר מ„עלומים“ ל„ארץ לא זרועה“ כה נועז ומפתיע. לא זו בלבד שלשונו הדלה נתעשרה ודרכי התיאור שלו נתגונוו בצירופי לשון ובצירופי צבעים למכביר, אלא כל עולמו הפנימי כאילו נשתנה והעלה עור חדש. עם חידוש לשונו נשתפרו ונשתכללו גם כלי ראייתו ואמצעי תפיסתו.

מה גאה לבו על תרגומו שראו אור („שעת כושר“ לסוורסט מוהם ו„סיפורים מפי שמועה“ ליוסף קונרד, הוצאת „עופר“, ירושלים), כאילו רצה לומר: כאן עיקר המבחן שלי לשליטתי המוחלטת בלשון, כוחו להטות את הלשון העברית לפי רצונו וחפצו לצרכי תרגומו שימשו לו הוכחה ניצחת שאמנם סיגלה לעצמו והכניעה, לא לשוא היו דבריו, בטכס מתן פרסי-ירושלים, מוקדשים לשאלת כלי הבטוי של הסופר. במידה שהדברים נחרתו בזכרוני אמר אז בין השאר: „נסתרות דרכי ההשגחה, בבואי לארץ, ואני חלוץ צעיר, תבעו ממני מראות עיני והמית לבי ביטוי, ואולם פי היה אלם. לא היו לי כלים, ואכן רעיון הכלים המסופר אצל אלישע רעיון עמוק וסמוי הוא. אפילו שם, שמקור השמן היה מקור אלוהי, פסק השמן לנבוע באין כלים. כיצד נאמר שם: „ויאמר אליה: אין עוד כלי. ויעמוד השמן“... חוש דק מאד הינחה אותו לכתוב את סיפוריו ההיסטוריים, שהם מזיגה מופלאה בין יניקה ממקורות ראשונים ובין כוח דמיון נועז וכשרון סיפורי ותיאורי מושך ומרתק. הוא היטיב מאין כמוהו לצלול בנבכי העבר, בתלי החומר ההיסטורי ובשפע של פרטים, אך יחד עם זה השכיל להשתלט עליהם, להפיה בהם רוח חיים ולהפכם מגולם לשירה. אהבתו העזה לארץ על גופה הערום והלוהט, על שממת הריה ודממת סלעיה וחולותיה וחיבתו לאנשים, החדורים רצון נועז להאחז בקרקע הפראית והסרבנית של המכורה — הן שעוררו בו את התשוקה לכתוב סיפורים היסטורי-ריים, ואכן סיפוריו אלה רצופים חן ותום ואמונה גדולה בצדקת מפעלנו ובחזון חיינו, ומעל לכל — אהבה בלתי מעוררת לרצועת קרקע זו, הנפרכת והולכת מארץ לא זרועה למכורה טובה ומיטיבה. הבילויים נקייה-הדעת וטהורי-הלב („ארץ לא זרועה“), אהינו בני השבט התימני הצנועים והישרים, „ממעטי דברים ומרבי תפארת“ („כפר השלוח“), יהודים מטי-פוסם של ר' שמריה „מחניים“ ור' יעקב „נחלת אבות“, שאהבת הארץ יקדה בתוכם כאש בוערת ולא

נוהג לחזור על אמרתו של גוגן: "החיים הם כהרף עין ועליך להכין לך בזמן קצר כזה נצח!..." רק בסוף ימיו השכיל להתגבר על חולשה זו, עמד על משמעותם האמיתית של אורח-רוח וישוב הדעת ביצירה, ניגש לכתובה בדחילו ורחימו, לאחר יגיעות וטרחת והכנות מרובות, ולא הוציא מתחת ידו שורה בלתי מתוקנת, מסוננת ומגובשת כהלכה. "איני מקל על עצמי שום דבר — רשם ביומנו (ב־14.12.1944), בשעה שעמד בעצם ההכנות לכתובת ספרו "כפר השילוח", — ואני טורח טרחה רבה כ־כ, עתים בסבלנות לא־רגילה אצל אנשים כמוני, ואני מכתת רגלי עד אין סוף והולך וחוזר והולך, עתים בלא שארויה כלשהו, עד שאני חושב שעשיתי ככל שהיה לאל ידי, וכשאחוש שכבר ידי מגרה כולי למלאכה ולבי מתגעגע על העיצוב — אגש לך הראשון".

זרחי היה סופר בכל הוויתו, ברשות היחיד וברשות הרבים, כוחו לא היה בכשרונו הסיפורי בלבד אלא בעצם חנו וקסמו כסופר, כאיש־שיחה למופת וכאדם שניחן בדעה צלולה, בכשרון שיפוטי ישר ובהומור טוב, תמיד ראינהו ער וזריז, מהיר־עשייה, מלא חפץ וחיות, מתלהב ומלהיב ומלא תכניות גדולות ונועזות, עבודתו הספרותית היתה בשבילו עבודת־קודש; כל שורה שהוציא מתחת ידו נכתבה בלשד המוח ובתמצית דם הלב, עד יומה האחרון היו כל מעייני לבו נתונים לספרות זו שאותה עבד מתוך בטחון־אמת, יושר־לב ואהבה, גם באביב חייו האחרון, בהיותו מוטל על ערש דווי ובשאתו את עיניו הכואבות למרום בתפילה לחיים שכ"כ דבק בהם, לא נשכחה מלבו יצירתו הספרותית; מדי דברו על דברי־יצירה רווח לו מעט ופחד המוות פג מלבו לשעה קלה.

לא ביום אחד ולא בשעה אחת נפתחו לפניו שערי החיים והספרות, במאמצים קשים ובכשרון־עבודה בלתי־מצוי עשה את דרכו רבת־הלבטים והיסטורים, הרבה עמל ולמד ונתנסה עד שהגיע לידי הרצאה בהירה ושוטפת, עד שנתגלה במלוא כוחו הסיפורי, הקולח והקודח, יצר היצירה פעם בקרבו ללא הפוגה וכל כיבוש חדש עוררו וזרזו למאמץ נוסף, גדול וממשי יותר, עד מה ערגה נפשו לכתובת פרוזה פשוטה וישרה, רבת־היקף ועשיר־ביטוי, המושכת ומרתקת ושוברת את צמאנו של הקורא הטוב.

הוא ידע והכיר מאין כמוהו את פגמיו וחולשותיו וביקש להתרפא מהם, מאן צמאנו הגדול והבלתי־פוסק לקנות דעת ולהתאבק בעפר רגליהם של תלמידי־חכמים ובקאים בחדרי תורה, כשלוונותיו ציע־רוחו מאד, דכדכו את נפשו, גזלו את מנוחתו והביאוהו לכלל הרהורים נוגים, אך מעולם לא הביאוהו לידי יאוש, גדולה היתה אמונתו בכוכבו ובכוחו הספרותי שיפרוץ לו דרך ויסלול לו נתיב, כשם שכשלוונותיו הראשונים לא ריפו את ידיו ולא הכריתו תקווה מלבו, כך נצחונותיו האחרונים, בערוב יומו, (פרס־ירושלים ע"ש דוד ילין שהוענק לו בעד "ארץ לא זרועה") לא העבירוהו על דעתו ולא נסכו עליו שכרון.

נצחונותיו עודדוהו אך לא סיפקוהו. — אל הנצחון הגדול, הנועז והוודאי נשא את לבו, בלזק הוא שרמו לו באלפי אורות ונגוהות ושימש לו דוגמה וסמל, וככל שחש את עצמו הרחק מן המטרה הרצויה

יפה את כוחה של האהבה כיסוד של קדושה והערצה, כמעין לא אכזב שלא יידלה לעולם.

עלידי גברים אפורים ובודדים, התרים לעצמם משעולים חבויים ומוצנעים מדרך המלך, מצויות בסיפוריו דמויות נשים, שנפשו שופעת חסדי אהבה ורחמים וכל הווייתן רצופה אור טוב, מרענן ומשכר, האשה בסיפוריו תופסת מקום לא כאהובה בלבד אלא כתומכת גורל, כבונת הקן החם והנוח וכמקור של נפשיות פודה ומצילה, כאלו הן: זיוה ("עלומים"), רימונה ("ימים יחפים"), נורית ("הנפט זורם לים התיכון"), נדיה ("ארץ לא זרועה") וכזאת היא גיבורת "צעף האלמנות" — אחד מסיפוריו הקצרים והיפים, הנוגע ללב בעצבו הנוקב.

למעלה מכל ספק, שאלמלי יחסו הפשוט והלבבי לאשה לא היה עולה בידו לעצב את דמותה המקסימה של סבתא — ממיטב הדמויות שהנציח באחד ממיטב סיפוריו: "בית סבתא שחרב", את כל חיבתו ואהבתו לאשה כמרכז ההווייה ושורש החיים השקיע בתיאור דמותה ונשמתה של סבתא — אשה פקחית, מעשית ומשכלת, סמל של אם יהודית פשוטה ונאמנה, ברוך ובעדנה לאי־גבול מציצה אלינו מחגוי כל פרק דמות זו של אשת חיל המכללת את ענייניה בתבונה ובטעם וכל הליכותיה אומרות נועם ויקר.

כבר הבאתי במקום אחר ("העולם" גליון מ"ז, י"ב אלול תש"ז) את תוכן דבריו שהשמיע באוני, באחד מטיולינו, על תפקידה של האשה־החבר בחייו של האדם, הוא נשא את נפשו לכתובת רומאן מקיף, שיגולל את היסודות הבלתי־מעוררים שבחי המש־פחה ויחשוף את שפע האור והאוויר שחיים אלה עשויים להשפיע על האדם, "האהבה שבגיל הנעורים, סח לי באותו טיול, משכרת, מסעירה את הדם ומעוררת את האדם למעשים נועזים, ואילו האהבה וההרהר מוניה שבחי המשפחה מצלילות את הדעת, מחריפות את חוש הראייה ומבשילות את ההכרה", אכן, אילו האריך ימים היה בודאי מוכה אותנו ברומאן משפחה משונה; לפי כל סגולות רוחו ונטיות נפשו היה מוכשר לכך.

ה.

הספרות היתה שבת חייו, שעות היצירה שלו — איי המרגוע והחדווה הבודדים שנפלו בחלקו בימי חילו הקצרים, הגועשים והזועפים, שעות של קורת רוח שלימה, של סיפוק נפש ומנוחת דעת היו מועטות בחייו, סוער וגועש היה מטבע ברייתו, אם בתוקף מחלתו שקיננה בו משחר ילדותו ואם בגלל תחושתו האינטואיטיבית, שהשמיעה באזני ידיו לעתים קרובות, שלא יאריך ימים, זריזותו, חפזו ובהילותו בחיי יום־יום נתנו אותותיהם גם ביצירותיו הראשונות ופגעו קשה בשלימותן, באחדותן ובסיגנון, חוסר אונים זה בכיבוש יצרו הספרותי היה אחד הפגמים הבולטים שנתגלו בכשרונו, מיד עם הופעתו, לא בגלל היותו משולל אמת־מידה בקרתית, אלא משום געש נפשו, להשהות את היצירה זמן־מה תחת ידיו, להתייחד עמה ולגלות חתירה עמוקה יותר למעמקי נפש האדם ולשרשי המעשים והמאורעות — היה למעלה מכוחותיו, הוא דחק את השעה, כאילו חש כי אצה לו הדרך, מששב לאיתנו, לאחר מחלה קשה, רשם ביומנו (ביום 30.1.1946): "המחלה הביאה עלי הרהורים רבים, אם יכול אדם לחלות בן רגע אפשר שבם ימות ולא יאמר מה שהיה עליו לומר... מה צר שכל החלומות יגוזו בעודם חלומות"... הוא היה

שנה הלא הם שני ספריו: "נחלת אבות" ו"כפר-השילוח" — מעמודי התווך של בניין יצירתו, בהם משוקעים אחרוני חלומותיו וגעגועיו על ירושלים, מרכז הארץ ולב האומה ונשמת יצירתו.

"אין אדם יודע מה עלתה לי שנה זו, — רושם הוא ביומנו ב־6.11.1945. — כמה כוחות הנפש השֶׁ-קעתי בעבודה, עתים אני מגיע עד רפיון החושים ודיכודך הרוח וחולשת הגוף". אכן נראה הדבר, שהמאמץ הנפשי והגופני היה גדול מדי, למעלה מכוחותיו; גופו כחש ורזה בצורה מבילה, עוד פניו דהה והשיעול לא פסק מלהטרידו בכל שעות היום והלילה — רק ברק עיניו לא הועם והן הפיקו, כמו תמיד, חכמה, תסיסה ורצון נוצר לחיות, לפעול וליצור. משנסתיימה שנת החופשה שוב חש את עצמו כאילו היה עולה לגרדום... שוב נתגלעה בקרבו המערכה הנפשית הכבדה, המכאיבה והמטרידה בין ההכרח לפרנס את בני ביתו ואת עצמו ובין הרצון להיות אדון ליומו, לרוחו ולדמיונו. לבו אמר לו כי יכרע תחת נטל העבודה, ואמנם לאחר שיקולים מרובים והתיעצויות עם הוריו ורעייתו — מלאכיו הטובים והנאמנים, ששמרוהו ונצרוהו כבבת עינם, החליט לפרוש לגמרי מן "העבודה הזרה" ולהתמסר כולו לעבודת-קודש. והיום המקווה, מן הגדולסר והמאושרים בחייו, בא. ב־11.4.1946 הוא רושם ביומנו: "ואני בן-חורין, תמו הלבטים ונפל השפור". אך, אוייה, לא ידענו ששעת זוהר גדולה זו בחייו היתה הסתערותה האחרונה של נשמתו קודם שבא עליה הקץ המחריד.

משנחלץ מחייו הכפולים וראה את עצמו סמוך על שולחן הספרות בלבד, לא היה קץ לשמחתו ולנצח-תון נפשו. כולו שפע חדווה והתעוררות; שמש חדשה נתלתה בשמי חייו, אך לא לאורך ימים, הפחד מפני המחר והחשש שמא לא ימצא את לחמו בכבוד, כדרכו, התחילו להטרידו ולענותו, ואף שהרהורים אלה נבלעו ובטלו בתוך ים של עבודה במלוא כוחות הנפש ובמלוא הכשרון, נתנו את אותותיהם באפיו הרגיש ובנשמות הסוערות, בולמוס הכתיבה אחזו ולא הירפה ממנו; ככל שהירבה לעבוד וליצור גדלדלו כוחותיו, אך צמאונו לא נשבר. דומה היה בימים ההם לקוצר העומד בלב הקמה וחש כי נתקשרו השמים בעבים והריהו נחפו לקצור, לעמר ולדוש לפני שתתחולל הסערה... עוד לא הספיק לסיים את שני סיפוריו המקוריים: "מחניים" ו"סמבטיון" (האחרון נדפס ב"מאזנים", ירחון, מרחשוון-טבת תש"ז) וכבר הוא אוסף חומר לשם כתיבת סיפור על "הבתולה מלודמיר", נושא את נפשו למהדרה חדשה, מורחבת ומתוקנת של "בית סבתא שחרב", מתרגם את "מיכאל קולהאז" לקלייסט וסיפור לילדים מאת קורצ'אק (שלא נדפסו) ומתכן כל מיני תכניות רבות היקף, בסוף ימיו דווקא גילה צמאון לא־רווה לאורות ומראות וצבעים וכליון-נפש לספר על ההווי שלנו בעבר ובהווה, על כל היפה, הנשגב והנאצל שבו. במידה ששמש חייו הגיעה לסיבובה האחרון הפיצה את קרניה במשנה אור וחק, משהתאונן באוני, בהיותו מוטל על ערש דווי, שתאבוננו ניטל ממנו לחלוטין, הוסיף אגב חיוך מר: "תאבון אחד בלבד עדיין לא אבד לי והוא: לראות, לדעת וליצור..." היצר הטוב ליצור לא הועם בו עד נשימתו האחרונה.

ורצה הגורל שפרשת חייו ויצירתו, שהיתה רצופה היאבקויות קשות ומרות, תסתיים בשעה שכל רוחות

גדלה כבידותו ועמקה תוגתו... מטעם זה בלבד לא סיפקה אותו הבקורת ולא הניחה את דעתו. אעפ"י שלא העלימה עין מעלייתו המתמדת והמפתיעה. הבקורת העריכה מה שלנגד עיניה, את פיסת הקרקע שכבש לעצמו, ואילו הוא חש, ובצדק, שזו איננה שלימה אם איננה כוללת, או לפחות רומזת, על אותם השטחים השמורים בלבו פנימה וכבר נכבשו על-ידי רוחו.

ו.

פרשה מרה ומדאיבה בפני עצמה היתה האבקויות הנואשת והגורלית בין ההכרח לחיות חיים של פרנסה ובין תשוקתו לחיות חיים של יצירה, כוחותיו הדלים לא הספיקו לו לשעבד את עצמו לשתי הרשויות גם יחד והוא חש את עצמו כנתון בין פטיש החיים שאין ממנו מנוס ובין סדן היצירה שהיה בבת עינו ונשמת אפו. כל ימיו ביקש להיות רק סופר ושאף להת-קדש כולו ליצירה; נפשו היתה רצוצה וכל הווייתו שסועה ומבותרת משהוכרח לחלק את יומו בין עבודה חד-גונית ומטרידה ובין עבודת-יצירה התובעת רוח רעננה ומיטב הכוח, הזמן והמרץ. ככן עצוב ונדכא, שגלה מעל שולחן אביו, נראה היה בכקרו של כל יום בעלותו לעבודתו המשרדית... בפגישותינו התדי-רות ובטיוילינו הממושכים היתה שאלה זו תבלתי שיחותינו וויכוחינו, וכל אימת שנגע בה דיבר בלתי וביגון עצור. "כלום מה אני מבקש?" היה חוזר ומטעים בנעימה ספוגה רוח ופיוס: — "לחם צר ומים לחץ!" ואגב כך היה מוסיף מתוך חיוך טוב, כשעיניו הערות והפקחות מביעות כרק של שובכות. כן, עיקר שכחתי, עוד משהו אני מבקש: "נייר לכתיבה ועט משובח; עט שיכתוב מעצמו ויקל עלי במקצת את חבלי הכתיבה וייסורי ההעתקה".

לבטיו אלה באו לידי ביטוי גם בדפי יומנו, "ימים של האבקות נפשית עזה. — רושם הוא ב־2.6.1944 — לבי מלא חוויות ותכניות, וידי כבולות. חש אני שימי עוברים לריק; לשוא אני נותן את אוני למשרד וליתר עבודותי בשביל להחיות אותי ואת בני ביתי; מיטב הרוח והמרץ — לעבודה הזרה. מפחד אני שאחמיץ את השעה שאינה חוזרת, שעה של רצון ושוב לא תהא לה כפרה". וכשמשתא נפשו ניתנה לו, ולו גם בחלקה, והוא נשתחרר מעבודתו המשרדית באוניברסיטה ויצא לחופשה של שנה תמימה, לא היה קץ לשמחתו ולתכניות של עבודה ויצירה שהעמים על עצמו. בימים ההם (9.4.44) שפך את לבו ביומנו בשרות רוויות גיל ותקווה: "חוויות עמוקות וחזיונות בהקיץ וחלומות רבים ותכ-ניות למכביר — ויבול ממש — הכל מחכה ליד הקוצר, ואם יחיני שר החיים ושר היצירה יטה לי חסד — יש מה לעשות ודברים רבים וחשובים מחכים לגאו-לתם. חדרי הלב מלאים ורק אפתח להם פתח ויהיו שופעים, שופעים... ולואי ויהא השפע טוב כאשר טעמתי אני את טעמו הטוב בחלומי והרחתי ריחו המופלא בחזונו".

השפע היה טוב ומבורך, כאשר טעם את טעמו הטוב בחלומי והריח ריחו המופלא בחזונו... באותה שנת חופשה הוכיח באיזו מידה הוא מסוגל להמית את עצמו באהלה של תורה ויצירה, הוא שם לילות כימים וסקד ללא ליאות על העמקת ידיעותיו והעשרת לשונו. הסיסמה שהציג לעצמו: "בל ילך יום אחד לאבוד בשנת חופשה זו", נשמרה על-ידו בחומרה, בקפדנות ובמיטב דמו וחלבו, והיבול הממשי של אותה

עם" — פרי פגישותיו ורשמיו מחיי יום-יום; (ב) "סיפורים על סיפורי" — פרקי זכרונות, כתובים בצורה סיפורית, על דרך כתיבתו, נושאי יצירותיו ועל מניעי יצירתו; (ג) "יחידו" — שורת סיפורים מחיי הקיבוץ, התלויים זה בזה בקשר רופף, דוגמת "גשר סן לואיס ריי"; (ד) "ילדות רחוקה" או "הארמון הקסום" — רומאן ביוגרפי. שנים מועטות בלבד היו מספיקות לו כדי להפיק רווח חיים בחמרי גולם אלה שהניח במגרותיו, אך לא זכה הוא, לא זכינו אנחנו ולא זכתה ספרותנו.

לבו של מי לא ידאב על מותו בלא עת של איש המדע, החוקר השקדן, שלא הגיע לכלל עיבוד החומר שאסף ברוב עמל ויגיעה בימי חייו הקצרים; על הארדיכל-האמן שפתיל חייו נפסק קודם שראה בהשלמת הבניין שבתכניתו השקיע מיטב כוחו ומרצו ועל הגנן החרוץ שנעקר מן העולם בלא שיטפח את הנטיעה שנטע ברוב חיבה ודאגה; אך פי כמה יכאב וידווה הלב על היוצר שנגזר מארץ החיים קודם שזכה לבטא ולעצב את המראות והחלומות שהרה וכאב ושמר עליהם בלבו כעל אוצר יקר. עבודתו של איש המדע לא תרד לטמיון אם קם לה ממשיך ישר-דרך וישר-לב (מלון בן-יהודה!); יסודות בניינו של הארדיכל לא יתערערו אם עינו הפקוחה של ארדיכל אחר תוסיף לפקח ולהשגיח על הקמתו והשלמתו ונטיעתו של הגנן לא תבזל אם יד טובה ונאמנה של גנן אחר תוסיף לטפח ולטרוח בה — אך אי היד שתוכל לאחות את קרעי מטווה חלומותיו של היוצר שלא כילה את מלאכתו, ומי יוכל להמשיך ולשיר את שירת חייו שבאמצע נפסקה...?

חיים תורן

ירושלים, מרחשון תש"ח

העולם נשבו לטובתו וספינת חייו חתרה לעבר מטרחה בבטחה ובעוז. מה גאה הלב כשראינוהו, כארבעה חדשים לפני מותו, מוכתר בפרס-ירושלים ע"ש דוד ילין — שותפים היינו לשמחתו, להישגו ולנצחוננו, אך מי פילל שהישג זה הוא תחנה אחרונה בפרשת חייו? מי שיער שדבריו היפים, השקולים והלבביים שהשמיע באותו מעמד והעידו על בגרות של מחשבה ותפיסה, הם דבריו האחרונים ויצאו מלבו של אדם שמכתו אנושה וימיו ספורים?

כמאה ועשרים יום נאבק עם מר המוות — היתה זו היאבקות אכזרית וממושכת בין צמאנו הגדול לאור ושאיפתו העזה לחיים של פעולה ויצירה ובין הרגשתו שנגזרה הגזירה ואין ממנה מנוס. בבקרו של יום חמישי, ז' באב, נגאל מיסוריו ונלקח מאתנו קודם שהגיד לנו את כל לבו... בעוד לבו מלא על גדותיו חלומות מתוקים של חיים ויצירה נשמט עטו מידו; בעצם שגשוגו, לבלובו וחתירתו אל על, נגדע אחד האילנות הנאים והרעננים מתוך פרדס ספרותנו.

בעוד אנו מופתעים משפע פריונו של אחד מ"אהובי אלוהי השירה", שנקטף בשנת ה'38 לחייו, מעוררות בלבנו תמיהה ופליאה תכניתו שעמדו על סף ההגשמה, אילו אך האריך ימים. אגב הצצה ראשונה ודפדוף ארעי בתיקי הארכיון שלו נדהמת למראה הסדר הקדני והמופתי של החומר שחיכה לעיצובו האמנותי ולעיבודו הספרותי. ערימות ערימות של פתקאות ורשימות, מסודרות וממויינות, נתגלו לנגד עיני והן רישומים ראשונים, ראשי פרקים ורמזי דברים על ספרים שלמים שנשא בלבו. משהנני מנסה לקשר ולגשר בין תוכן שיחותינו ובין תיקי החומר שנחשף לפני, מתברר שהוא נשא את נפשו לכתיבתם של ארבעה ספרים, (הם: א) ספר סיפורים ורישומים קטנים בשם "מעשים בכל יום" או "פשוטי

שְׁתֵּים שְׁלוֹשׁ שׁוֹרוֹת

ורסאיב אצל טולסטוי

הספרות המגעת אלינו כיום מרוסיה הסובייטית בינונית היא מאוד. אחרי אבותיהם הגדולים קשה להם לצאצאים הכתיבה. הנפילים ההם ליחכו את כל הבלטריסטי שבהויה, "כלחוך השור את ירק השרה" — והסופרים החדשים מה יעשו עכשיו? צער בעלי חיים!

ענין רב יש רק בספרי ה"זכרונות" של אי-אלה סופרים מהדור הקודם, סופרים שניים במעלה (שלשוב, נמירוביץ-דנצ'נקו, ורסאיב), שלסיפוריהם, מטופקני, אם ימצא כעת אף קורא אחד, אבל "זכרונותיהם" נודעת השיבות יתירה בזכות ייאורי הפגישות עם כמה מהנפילים הג'ל. בימים האחרונים נתקבלו כאן "זכרונותיו" של ורסאיב (בעל "רשימותיו של רופא"). בספר זה חולפים לפנינו מיכאילובסקי, קורולנקו, צ'יחוב, אנדרייב, טולסטוי. מעניין ביותר מכמה בחינות הוא הפרק על אנדרייב. ברם אני רוצה להתעכב קצת רק על הפגישה עם טולסטוי.

"פושקין, גוגול, לרמונוב, טורגנייב, דוסטויבסקי. כולם כבימים כהררי שלג" וכו'. "ביניהם, כאחד מהם, הוא ליב טולסטוי.

ומזר היה לחשוב, שעודנו חי, שאי-כאן, עלי אדמות, במרחק כך וכך פרסאות, הוא, כמו כולנו, מתהלך, מתנועע, נושם וכו', שעוד אפשר לראותו, לדבר עמו.

והנה נסע אליו, ראהו, דיבר עמו, ואחרי ככלות הכול מסכם ורסאיב את רשמיו לאמור:

"כשבביתי שאלוני, איזה רושם עשה עלי טולסטוי, ענית בגילוי לב:

— אילו במקרה עשיתי היכרות עמו ולא הייתי יודע, שזהו טולסטוי, כי אז אמרתי: טולסטויאני מטומטם קצת ומשעמם קצת. תתחיל בשיחה עמו על אסטרונומיה או על גידול עגבניות, והוא יטה את השיחה תיכף להשתלמות מוסרית, ל"אהבה", אשר יותר מדי מירטט אותה במלל הבלתי-פוסק שלו.

אכזבה מעין זו היתה גם לבעלי "זכרונות" אחרים, והסיבה פשוטה: כל הסופרים הללו, שנסעו אליו, חפצו לשמוע דבר-מה אחר; הם חשקו להציל מפיו משהו הנוגע לסודות יצירתו, ודוקא על זאת לא דיבר! על סופת-השלג ב"הארון ועבדו", על אותם הכבסים, שהתנפפו בקצה הכפר, על הכתונות, שהת' לבטה נואשות וניענעה בשרוליה — על זה וכיוצא בזה לא דיבר. מתעלומות כתיבתו לא גילה להם ה"גנב" כלום — ודאי מחמת החשש הקדמון: "והייתם כאלוהים"...

ג. שופמן